

Ефективність та справедливість судової системи

Л.М. Москвич,

*доцент кафедри організації судових та правоохоронних органів
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого,
кандидат юридичних наук*

Створення ефективного механізму захисту прав людини і громадянина та юридичних осіб через систему судової влади шляхом здійснення справедливого правосуддя в Україні є важливою передумовою становлення демократичної, соціальної та правової держави. В суспільстві назріла потреба у створенні механізму, з допомогою якого забезпечувалась би непорушність і повага до суб'єктивних прав. Також існує необхідність у досягненні високого рівня прозорості здійснення судових процедур та об'єктивності судового розгляду справ.

Поняття «система» у тлумачних словниках визначено як щось ціле, яке складається із окремих частин (елементів), або ж як порядок, що визначається правильним розташуванням частин та їх взаємозв'язками¹. Саме такий підхід використовує більшість учених², визначаючи судову систему як сукупність судових установ. Проте судова система — це не тільки сукупність складових, що її утворюють, тобто судів. На наш погляд, більш глибинною і поміркованою є точка зору Н.В. Сібільової, яка зазначає, що суди утворюють судову систему, для якої, як і для кожної іншої системи, характерні певні зв'язки і відносини між окремими її елементами (судами), а також якій притаманні такі властивості, як ієрархічність, багаторівневність і структурованість³. Тобто, як і кожній системі, а не лише тій, що утворюється у сфері соціального буття, їй

властива наявність певних зв'язків і відносин між окремими її елементами (судами), зміст яких зумовлений принципами, що покладені в основу її організації та функціонування⁴.

На думку М.О. Колоколова судові системи деяких сучасних держав можна розглядати як самодостатні й такі, що розвиваються, виникли природним шляхом, містять у собі значний потенціал, для якого характерна величезна розмаїтість культур, цінностей, соціальних організацій, етносів, що в результаті й забезпечує їм високі можливості саморозвитку⁵. Судова система відображає особливості організації судової влади країни, відповідає рівню соціально-економічного розвитку, пануючим у суспільстві поглядам на місце суду в системі механізмів державної влади, накопиченому досвіду і певним традиціям⁶.

На наш погляд, судова система є різновидом соціальної, що складається зі стійкого комплексу формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, які регулюють певну сферу людської діяльності (відправлення правосуддя) та організують її у систему ролей та статусів. Основою і базисною засадою цього поняття є сукупність певних матеріальних засобів, соціально легітимованих і нормативно закріплених санкцій, конституційний порядок виконання тих чи інших професійних дій, соціальних вчинків, які здійснюються спеціальними соціально-професійними групами — суддями. Будь-яка соціальна система успішно функціонує там, де інститути цієї системи ефективні та справедливі.

¹ Див.: Словник української мови / За ред. І.К. Білодіда та ін. — В 11 т. — Т. 9. — К., 1978. — С. 203.

² Див.: Басай В.Д. Судові, правоохоронні та правозахисні органи України: Підручн. у 3-х кн. — Коломия, 2006. — С. 52; Безнасюк А.С., Рустамов Х.У. Судебная власть: Учебник для вузов. — М., 2002. — С. 106; Власенко Н.А., Власенко А.Н. Судебная власть и судебная деятельность в Российской Федерации: Краткий курс лекций // Рос. акад. правосудия. — М., 2005. — С. 41, 42; Тимченко С.М. Судові та правоохоронні органи України. — К., 2004. — С. 22, 50.

³ Див.: Організація судової влади в Україні: Навч. посіб. / За ред. І.Є. Марочкіна, Н.В. Сібільової. — Х., 2007. — С. 66.

⁴ Див.: Сібільова Н.В. Багатоланковість судової системи: недолік чи перевага? // Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наук. праць. — Х., 2008. — Вип. 15. — С. 123.

⁵ Див.: Колоколов Н.А. Теория судебных систем: особенности конституционного регулирования, судебного строительства и организации судебной деятельности в федеративном государстве. — М., 2007. — С. 105—108.

⁶ Див.: Організація судової влади в Україні: Навч. посіб. — Там само.

У теорії побудови правової держави набуття судовою системою такої якості, як справедливість отримало первинне значення серед інших її якостей, у тому числі й ефективності. Справедливість — це моральна цінність і категорія. Справедливого ставлення ми не просто просимо або очікуємо від інших, але вимагаємо один від одного. Саме вона гарантує дію принципів рівності учасників судового процесу перед законом та судом, невідворотності покарання за вчинений злочин, гласності та змагальності сторін у судовому процесі, рівного доступу до суду, права на оскарження рішення суду тощо.

Стандарти справедливості судової системи були закладені ще в Загальній декларації прав людини (1948 р.), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.; далі — Конвенція), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (1966 р.). Проаналізувавши зміст ч. 1 ст. 6 Конвенції, можна дійти висновку про основні засади справедливості судової системи.

По-перше, особа повинна мати реальний доступ до установ судової системи не зважаючи на фінансові перешкоди у вигляді надто високого судового мита та судових витрат, апеляцію, строки позовної давності та інше, а також нормативне закріплення та реальне утвердження рівності громадян перед законом і судом. Це означає, що судова система України має бути організована таким чином, щоб гарантувати приватним особам доступ до правосуддя. Доступність до судочинства зумовлена необхідністю забезпечити сприятливі процедури вирішення соціальних конфліктів у суспільстві на основі права і справедливості. Сама судова процедура затратна, оскільки вона може бути тривалою за часом і потребує матеріальних витрат. Це і створює обмеження у реалізації особою права на судовий захист. Тому судова система повинна бути організована так, щоб дати можливість захистити права тим особам, які потребують реального правового захисту.

Другою засадою є публічність судової процедури. Поняття «публічність» включає: проведення судових засідань у відкритому режимі; можливість усного розгляду хоча б на рівні першої інстанції; публічне проголошення судового рішення. Обмеження дії принципу відкритого розгляду судової справи може бути тільки легальним, тобто передбаченим законом із дотриманням при цьому всіх правил судочинства. Проте навіть у цьому разі особі, щодо якої розглядається справа в суді, гарантується право бути присутньою під час проголошення судового рішення в її справі, а також на отримання його копії.

Третьою засадою справедливості є розумність строку судового розгляду справи, оцінюючи яку, слід враховувати обставини кожної конкретної

справи: складність, поведінку заявника, поведінку компетентних органів. Строк судового розгляду починається з моменту пред'явлення позову до суду і закінчується виконанням судового рішення. Для судової системи України тяганина у судочинстві є, на жаль, поширеним явищем. Такий стан речей найчастіше намагаються виправдати великою кількістю справ, що надходять на розгляд у суди. Однак, на наш погляд, така обставина не повинна братися до уваги при визначенні розумного строку. Судова система цю проблему має вирішувати самостійно (шляхом організаційних заходів).

Четвертою засадою є належна судова процедура, а саме: належне сповіщення сторін у справі про її слухання; обґрунтування рішення суду лише на доказах, отриманих відповідно до закону; обґрунтованість рішення; забезпечення змагальності та рівності сторін у процесі; законодавча заборона на втручання у процес здійснення правосуддя; належне виконання судового рішення. Саме невиконання рішень судів або значне його затягування є основною проблемою в реалізації справедливості судової системи. Невиконання ж рішень суду позбавляє сенсу існування судової влади в цілому. Виконання судового рішення повинно розцінюватись як складова судового розгляду. Обов'язкове і точне виконання судових рішень державними й недержавними організаціями, установами, підприємствами, службовими особами та громадянами забезпечує система державних органів, на які покладено обов'язки з їх виконання в цивільних, господарських, адміністративних, кримінальних справах, справах про адміністративні правопорушення. Обов'язковий характер судового рішення, постановленого іменем держави, утверджує авторитет судової влади в суспільстві.

П'ятою засадою справедливості є правова легалізація судової системи: правова основа існування судової установи; діяльність суду базується на правових нормах; законність складу суду; незалежність та неупередженість суддів, підпорядкування їх лише закону. Визначаючи, чи може суд вважатися незалежним, слід враховувати спосіб призначення членів суду, строк перебування на посаді, дієвість гарантій від зовнішнього впливу та наявність у суду зовнішніх ознак незалежності⁷. Вимога про неупередженість суду передбачає, що склад суддів повинен бути суб'єктивно безстороннім, тобто жоден його член не повинен мати будь-яку особисту зацікавленість або упередженість у справі, що слухається, а також суд повинен бути об'єктивно неупередженим, тобто він повинен надати достатні гарантії, які б виключали щодо цього будь-які сумніви⁸.

⁷ Див.: Де Сальвіа М. Прецеденти Європейського Суду по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. — СПб., 2004. — С. 439—442.

⁸ Див.: Вибрані справи Європейського суду з прав людини. — Вип. 1. — К., 2003. — С. 281.

Впровадження вищезазначених засад (елементів) як основи судової системи гарантує її справедливість.

Щодо ефективності судової системи, то в умовах побудови правової держави, трансформації інституту судової влади через деякі обставини цієї проблеми набуло першочергового як практичного, так і теоретичного значення. По-перше, в діяльності всіх складових влади не завжди враховуються соціальні наслідки⁹. По-друге, функціонування судової системи та її зміст в умовах нових суспільних відносин набули нової якості, а це потребує і нового підходу до оцінки ефективності їх діяльності. По-третє, на жаль, в Україні й досі не проведено системного, ґрунтовного дослідження ефективності судової системи.

Розуміння категорії ефективності у вітчизняній науці дискусійне. Деякі науковці визначають її як правильність, обґрунтованість, доцільність та результативність, ступінь реалізованості необхідної правової можливості¹⁰. Інші ефективність розуміють як спроможність впливати на суспільні відносини у певному, корисному для суспільства напрямі¹¹. Цікавою є точка зору, згідно з якою ефективність слугує лише певним кількісним показником, який відображає ступінь відповідності реальних відносин, що склалися в певній сфері, якійсь типовій формі, ідеальному уявленню¹².

При всьому різноманітті поглядів щодо розуміння змісту ефективності ключовими її складниками вважаємо такі три положення:

1. Ефективність судової системи необхідно оцінювати за співвідношенням мети правосуддя та отриманим результатом (наскільки вони збігаються). У кожному з напрямів правосуддя законодавець виокремив конкретну ціль. У цивільному судочинстві — це захист прав, свобод, інтересів осіб чи держави (ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України); у кримінальному — захист, охорона прав осіб, розкриття злочину, викриття та притягнення до кримінальної відповідальності винних (ст. 2 Кримінально-процесуального кодексу України; далі — КПК), а також встановлення істини у справі (статті 48, 142, 148 КПК).

2. На оцінку ефективності судової системи впливає такий показник, як максимальне досягнення мети при мінімальних затратах людської праці, часу та матеріальних засобів. За час проходження справи по всіх інстанціях іноді втрачається мате-

ріальна, а то і моральна цінність судового рішення для особи, на користь якої воно було винесене. На нашу думку, знизити затрати людської праці, часу та матеріальних засобів при здійсненні правосуддя, і як наслідок — підвищити ефективність судової системи, допоможуть такі заходи, як звільнення суддів від необов'язкової для них роботи (підготовка узагальнень, довідок, статистичної звітності тощо) та необхідності здійснювати контроль за виконанням судового рішення, передання частини суддівських повноважень помічникам суддів, широке використання можливостей Єдиного державного реєстру судових рішень щодо написання тексту судових рішень із подібних справ, запровадження єдиної форми звернень до суду, поширення поза-судового порядку вирішення конфліктів, розвитку інституту посередництва і медіації тощо.

3. Чинником, який характеризує зміст ефективності судової системи, на наш погляд, є соціальна справедливість винесеного рішення. Тобто наскільки діяльність судової влади відповідає нормам соціальної моралі, очікуванням щодо встановлення справедливості, захисту чи поновленню порушених прав, відповідальності винних у їх порушенні осіб тощо. Адже соціальна роль суду зумовлена необхідністю забезпечити верховенство права. Суд здійснює контроль над правильним застосуванням закону, який повинен відповідати усталеним у суспільстві правовим цінностям, насамперед задекларованим у Конституції. Суспільству потрібен механізм, з допомогою якого забезпечувалася б непорушність та повага до суб'єктивних прав, а також необхідний високий рівень прозорості здійснення судових процедур та об'єктивність судового розгляду справ.

Таким чином, хоча ми в цілому й поділяємо позицію, що ефективність судової системи визначається співвідношенням мети й результату, проте зазначимо, що і ціль, і результат об'єктивно є суттю явища. Вони не охоплюються безпосередньо змістом ефективності судової системи. Містити вказівку на свою соціальну ціль судова система може, але тоді соціальна ціль як ідеально визначений її стан знаходиться поза межами власного змісту. Ціль завжди спрямовує, а результат отримують. Вони ніколи не можуть стати внутрішньою властивістю судової системи. З цієї причини ефективність не можна розглядати одночасно як властивість судової системи, і як співвідношення її мети й результату. Жодна внутрішня властивість, в тому числі й ефективність, не може розглядатися в якості її співвідношення з іншими зовнішніми явищами, а лише виражається в такому відношенні. Співвідношення мети й результату — це не суть ефективності судової системи, а лише можливий шлях її зміни. Поняттям «ефективність судової системи» фіксується її певна

⁹ Див.: Тацій В.Я., Тодика Ю.Н. Верховная Рада Украины в механизме нормативного регулирования общественных отношений // Дев'ять Харківських політологічних читань «Соціально-політичний механізм правотворчості»: Збірник наукових статей. — Х., 1999. — С.16.

¹⁰ Див.: Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В. Эффективность правовых норм. — М., 1980. — С. 23—24.; Фаткуллин Ф.И. Проблемы теории государства и права. — Казань, 1987. — С. 318.

¹¹ Див.: Лейст О.Э. Сущность права. — М., 2002. — С. 93.

¹² Див.: Эффективность действия правовых норм / Под ред. А. С. Пашкова и др. — Л., 1977. — С. 31, 34, 35.

внутрішня властивість, а точніше — її спроможність здійснити реальний благотворний вплив на певні правовідносини, внаслідок чого вирішується соціальний конфлікт та досягається соціальна справедливість.

Нормативне закріплення цілі судової системи в законодавстві України має декілька виявів. Грuntuючись на аналізі конституційних норм, можна зробити висновок, що ціль судової системи — забезпечити розгляд та вирішення справ судовою владою. Зазначене положення повторюється і конкретизується в процесуальному законодавстві.

Вважаємо, що оскільки судова система виступає організаційною формою функціонування судової влади, загальнотеоретичне визначення цілі судової системи необхідно моделювати, виходячи з соціальної природи суду. Остання визначається наявністю суспільної потреби у вирішенні конфліктів, викликаних зіткненням конфронтуючих інтересів членів суспільства. З погляду філософських причинно-наслідкових категорій у співвідношенні «соціальний конфлікт — судовий спір» перший виступає як причина, а другий як наслідок. Тобто призначення суду — це вирішення конфліктів і розгляд позовів. Ця соціальна функція існувала завжди, оскільки вона необхідна в будь-якому співтоваристві (колективі) людей як діяльність третьої сторони, яка спроможна безпристрасно та авторитетно вирішити спір. У цьому розумінні суд — явище, що існує поза часом та цивілізацією¹³. На тісний взаємозв'язок, навіть тотожність процесів реалізації судової влади через інститут судової системи (суди) і вирішення соціальних конфліктів вказували багато мислителів, учених, починаючи з часів Стародавнього світу і закінчуючи сучасною епохою¹⁴.

Дослідження ефективності судової системи, вважаємо, повинно проводитись у двох напрямках. Перший полягає в дослідженні природи судової системи, визначенні, що треба розуміти під її ефективністю як соціального інституту. Практичне значення цього напрямку полягає у встановленні взаємозалежності між сутністю судової системи

та її функціональним призначенням, дієвими формами втілення у суспільстві. Другий напрям орієнтований на розкриття змісту соціального механізму, що регулює діяльність судової системи і його оцінку під кутом зору соціальної ефективності. Аналіз цього механізму і підвищення його ефективності передбачає дослідження судової системи як цілого, а також окремої її складової та ланки (рівня).

Оптимізація механізму функціонування судової системи передбачає приведення його в такий стан, який дозволяє судовій владі виконувати основні функції найефективніше, відповідно до критерію оптимальності вирішення соціального конфлікту. Оцінити ступінь досягнення зазначеного критерію можна за оцінкою рівня задоволення потреб учасників процесу, досягнення соціальної справедливості.

Удосконалення судової системи передбачає вироблення такої процедури з вирішення спорів, у межах якої судова діяльність давала б максимальний результат щодо досягнення соціальних цілей правосуддя. Це можливо за умови, коли форми і методи цієї діяльності мають достатньо високий ступінь сприйняття соціумом, і, як наслідок, — готовність добровільного виконання рішень судових органів.

У науці та на практиці при опрацюванні заходів із підвищення ефективності правосуддя традиційно оцінюється лише робота судових установ. Водночас судова система відкрита, її основна діяльність тісно пов'язана як із особами, які звертаються до суду і беруть участь у судовому процесі, так і з органами, що здійснюють виконання судових актів, тобто забезпечують реальність захисту прав. Ефективність судової діяльності залежить не тільки від суду, а й від суб'єктів, які тим чи іншим чином залучені до судового процесу. Тому, визначаючи шляхи оптимізації судової діяльності, слід оцінювати не лише ефективність функціонування самої судової системи, але і всього кола суб'єктів, які причетні до судового процесу.

Таким чином, судова система життєздатна в тривалій перспективі лише тоді, коли ефективні засоби досягнення соціальних цілей збігаються з вимогами справедливості. Натомість неефективні засоби досягнення цілей правосуддя не можуть забезпечити справедливість і втрачають свою легітимність.

¹³ Див.: Ц и х о ц к и й А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. — Новосибирск, 1997. — С. 52—54.

¹⁴ Див.: Д а н и л ь я н О.Г. Политико-правовые институты как механизмы развязания социально-политических суперечностей // Политико-правовые институты современности: Структура, функции, эффективность / За заг. ред. М.І. Панова, Л.М. Герасіної. — К., 2005. — С. 355.

S u m m a r y

The author examines legal nature of judicial system and analyzes its two characteristics—effectiveness and fairness, stressing their interdependence and property to complement one another.